

Karolinški novac s hrvatskih lokaliteta u europskom kontekstu

---

Ukotić, Filip

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:937107>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Filip Ukotić

KAROLINŠKI NOVAC S HRVATSKIH LOKALITETA U EUROPSKOM KONTEKSTU
(CAROLINGIAN COINS FROM CROATIAN SITES IN A EUROPEAN CONTEXT)

Završni rad

Rijeka, 2024.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

KAROLINŠKI NOVAC S HRVATSKIH LOKALITETA U EUROPSKOM KONTEKSTU

Završni rad

Student: Filip Ukotić

JMBAG: 0009089801

Studijski program: Sveučilišni prijediplomski studij Povijesti i Filozofije

Mentor: doc. dr. sc. Goran Bilogrivić

Rijeka, 10. 09. 2024.

IZJAVA O AUTORSTVU ZAVRŠNOG RADA

Ovime potvrđujem da sam osobno napisao/la rad pod naslovom: KAROLINŠKI NOVAC S HRVATSKIH LOKALITETA U EUROPSKOM KONTEKSTU (CAROLINGIAN COINS FROM CROATIAN SITES IN A EUROPEAN CONTEXT) te da sam njegov autor.

Svi dijelovi rada, nalazi i ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (mrežnim izvorima, literaturi i drugom) u radu su jasno označeni kao takvi te adekvatno navedene u popisu literature.

Ime i prezime studenta: Filip Ukotić

Datum: 10. 09 .2024.

Vlastoručni potpis: _____

Sadržaj

Sažetak	1
1. Uvod	2
2. Franačka vlast na području današnje Hrvatske	3
3. Analiza novca i lokaliteta	9
4. Pregled uporabe franačkog novca i drugog novca u europskom kontekstu	17
5. Uporaba karolinškog i drugog novca u kontekstu zemalja današnje Hrvatske	28
6. Zaključak	33
7. Bibliografija	34
Primarni izvori	34
Sekundarna literatura	34

Sažetak

U radu su uz pomoć postojeće literature opisani svi nalazi karolinškog novca na području današnje Hrvatske s osvrtom na okolnosti njihova nalaza. Raspravlja se o uporabi istog ili sličnog novca na području današnje Hrvatske i o tome kako se uporaba navedenog novca razlikuje od uporabe istog novca u ostatku Europe pod kontrolom Karolinškog Carstva. U nekoliko navrata se uspoređuje karolinški denar s drugim valutama koje su bile prisutne u tadašnjoj Europi.

Ključne riječi: karolinški novac, karolinški denar, Hrvatska, Franačko Carstvo, Rižanski placit, Karlo Veliki, Ludovik Pobožni, mancosus, solid, nomizma

1. Uvod

U ovome radu opisat će se svi pronađeni primjerci karolinškog srebrnog novca s hrvatskih lokaliteta i pokušati odgovoriti na pitanja koja bi se mogla postaviti vezano uz svaki primjerak novca. Pitanja na koja će se pokušati odgovoriti odnose se na okolnosti pronalaska novca, ali i na neke teorije koje bi mogle objasniti zašto je novac pronađen na tim lokalitetima. Nakon toga, glavno će područje interesa biti usporedba upotrebe gore navedenog novca, a pritom se misli na to kako se taj novac koristio na području današnje Hrvatske i kako se koristio u ostatku Europe, to jest u kontekstu ekonomije Karolinškog Carstva. Teza koju će se pokušati dokazati je da upotreba novca ovdje nije bila ista kao i u samome Carstvu. Ipak, prije svega ovoga što je navedeno, novac treba smjestiti u kontekst hrvatske povijesti kroz povijesni pregled franačke vlasti na području današnje Hrvatske, a pritom će se dati osvrt i na opseg te vlasti radi bolje jasnoće argumentacije. U radu će se koristiti svi dostupni i relevantni izvori i sekundarna literatura.

2. Franačka vlast na području današnje Hrvatske

Prije same analize novca, smatram da je potrebno objasniti opseg i narav franačke vlasti na području današnje Hrvatske zato da bi se dobio adekvatan povijesni kontekst za razumijevanje svega ostaloga što je povezano s temom ovoga rada. Prema tome, najvažniji događaji počinju sa sukobom Franačke i Bizanta za vrijeme vladavine Karla Velikoga.

Nakon određenoga perioda stabilnosti bizantske vlasti u Istri (koja prva pada pod vlast Franaka) i na području onoga što možemo nazvati bizantskom Dalmacijom, sukobi između Franačke i Bizanta su ponovno izbili 799. godine najvjerojatnije između vojske markgrofa Eriha (koji je tamo i poginuo) i bizantske posade kod Tarsatike.¹ Ipak, u izvorima piše da su ga ubili građani Tarsatike iz zasjede.² Ako je sukob stvarno bio s bizantskom posadom i građanstvom, onda to upućuje na daljnje širenje franačkog područja vlasti iz smjera Istre, ali i na to da je bizantski otpor svakako još uvijek prisutan. Taj već postojeći sukob Franačke i Bizanta samo dobiva dodatno političko značenje s carskom krunidbom Karla Velikoga u Rimu godinu dana kasnije i počinje postupno prelaziti u otvoreni rat. Početni franački uspjesi su dodatno ojačani kada su se Mlečani predvođeni gradeškim patrijarhom Fortunatom i dvama tribunima priklonili Francima, a ubrzo je isto učinio Zadar, pod zastupstvom *dux*a Pavla i biskupa Donata.³ Ipak, 806. se ratni uspjesi donekle okreću u korist Bizanta zbog toga što je car Nicifor poslao mornaricu da povrati izgubljena područja u čemu i uspijeva do 808. godine. Međutim, smrt Karlovog sina Pipina koji je predvodio Franke u sukobu protiv Bizanta (specifično, u opsadi Venecije) prisiljava Karla na potpisivanje mira s Bizantskim Carstvom u Aachenu 812. godine kojim je stabilizirana vlast istog Carstva u dalmatinskim gradovima i priznata mu vlast nad Venecijom, dok je Francima priznata vlast u Istri i u zaleđu dalmatinskih gradova.⁴ Taj događaj je važan ne samo zato što ukazuje na slabljenje očito prisutnoga utjecaja Bizanta u područjima slavenskoga zaleđa, već i zbog toga što definira granice utjecaja tih dvaju Carstava koje će postati relevantnije za temu kasnije u ovome radu.

Sada je važno jasnije definirati obilježja franačke vlasti prije sklapanja Aachenskog mira i nakon njega zato da bi se moglo utvrditi druge važne implikacije ojačane franačke vlasti na području današnje Hrvatske. Pritom ću se osloniti na izvore poput Rižanskog placita iz 804.

---

¹ Budak 2019, 68.

² Klaić 1972, 15.

³ Budak 2019, 68.

⁴ Budak 2019, 68.

godine, ali i druge dostupne izvore i literaturu. Rižanski placit je važan izvor jer govori o problemima na početku franačke vladavine u Istri u razdoblju prije Aachenskoga mira i prilikom tranzicije u kojoj Istra iz bizantske vlasti prelazi i na kraju u potpunosti potpada pod franačku vlast. Rižanski placit je važan izvor jer govori o problemima na početku franačke vladavine u Istri u razdoblju prije Aachenskoga mira i prilikom tranzicije u kojoj Istra iz bizantske vlasti prelazi i na kraju u potpunosti potpada pod franačku vlast. Očito je da su istarski gradovi priznavali vlast Karla Velikog i njegovog sina Pipina, a vidi se i da su na saboru prisutni i već prije spomenuti gradeški patrijarh Fortunat, istarski biskupi, gradski kapetani, izabrani zastupnici istarskih kaštela i gradova i drugi.⁵ Zastupnici istarskih kaštela i gradova su imali žalbe protiv franačke uprave i *dux* Ivana koji je ugrožavao prava istarskih gradova i kaštela koja su bila važeća pod bizantskom upravom, pritom se žale na uvođenje novih davanja, oduzimanje zemlje, naseljavanje Slavena, dokidanje tribunskih časti i postavljanje centarha.⁶ Vladar nije bio prisutan pa su umjesto njega bili carski činovnici (*missi*, funkcija je uspostavljena 802. godine) čiji je zadatak bio rješavanje ovakvih problema i ograničavanje moći pojedinih velikaša.⁷ Ipak, na Rižanskom placitu je na kraju postignut dogovor koji su svi prihvatili.

Levak ističe da nakon sabora ne postoji potvrda kojom se potvrđuje je li *dux* Ivan ispunio svoje obaveze (uključujući i sporno pitanje udaljavanja Slavena), ali pritom ističe da je car Ludovik Pobožni potvrdio zaključke Rižanskog placita negdje između 814. i 821. godine.⁸ Može se pretpostaviti da je *dux* Ivan ispunio svoje obaveze i da su žalbe istarskih gradova i kaštela bile uvažene s obzirom na to da je Bizant franačku vlast u Istri službeno priznao tek u trenutku kada je potpisan mir u Aachenu. Čini se da je vjerojatno da su zastupnici gradova i kaštela razmišljali o potvrdi prava od strane trenutne vlasti i prije sabora u Rižani. Ipak, prethodno je navedeno da se gradovi i kašteli pozivaju na prava koja im je jamčila prethodna vlast u svojoj argumentaciji i da im je dopušteno da iznesu kritike novih vlasti, a to što im je kritika dopuštena počiva na zajedničkim interesima zastupnika Karla Velikoga i zastupnika istarskih gradova i kaštela koji su očito razumjeli da su odnosi Bizanta i Franačke, koja je uspjela relativno nedavno preuzeti vlast u jednoj od bizantskih pokrajina, narušeni. Štoviše, obje strane prisutne na saboru u Rižani su bile svjesne da Bizant može ponovno zauzeti Istru ako kojim slučajem u budućnosti pošalju veću flotu i/ili vojsku i da istarski gradovi i kašteli u

---

⁵ *Placitum Rizianense*, 21 r, 5 – 10

⁶ Levak 2007, 16 – 17.

⁷ *Placitum Rizianense*, 21 r, 20 – 25; Le Goff 1998, 63; Goldstein, Grgin 2006, 121 – 122.

⁸ Levak 2007, 18.

tom slučaju mogu lako ponovno prihvatiti bizantsku vlast ako nisu zadovoljni, a iz toga se sigurno može zaključiti to da su gradovi i kašteli vidjeli franačku vlast kao nelegitimnu, pa čak i kao uzurpatorsku. Razuman odgovor na takve sumnje je obnova bar nekih starih privilegija i iskrenost *dux*a Ivana u izvršavanju uvjeta dogovorenih na Rižanskom placitu. Ako je to stvarno tako, to znači da postoji kontinuitet barem nekih elemenata bizantskoga uređenja, ali i to da se franačka vlast uspjela stabilizirati i dobiti dovoljno javne podrške da nije došlo do neke važnije pobune protiv Franaka čiji je rezultat mogao biti poništavanje odluka Rižanskoga placita. S obzirom na to da su Franci uspjeli stabilizirati svoju vlast u Istri, može se pretpostaviti da su isto tako imali uspjeha s uvođenjem franačkog novca i novčanog sustava u svojoj novoj stečevini.

U Dalmaciji i Panoniji se trebaju očekivati neke razlike, ali i sličnosti. Sličnosti su prisutne utoliko što je Karlo Veliki imao pretenzije za obnovu Zapadnog Rimskog Carstva, a takva pretenzija povlači za sobom i to da pod svoju vlast želi dovesti i ta dva područja. Već 791. godine je zaratio s Avarskim Kaganatom nakon neuspjelih pregovora s kojima je nastojao pomaknuti granicu sa rijeke Enns istočno u panonske zemlje. Karlo Veliki je osobno sudjelovao u ovome ratu s vojskom u kojoj su osim Franaka participirali i brojni saveznički narodi, a drugu vojsku je predvodio Karlov sin Pipin iz smjera Furlanije i Istre, dok je brodovlje pratilo vojsku na riječnim tokovima.⁹ Avari u tom ratu nisu pružali previše otpora, ponajviše zbog unutarnjih političkih sukoba s time da pohod nije bio jednostavan ni za Karla Velikog jer je bio više puta odgađan zbog zaraze konja i pobune u vojsci, ali bez obzira na probleme su se markgrof Erih i slavenski vođa Vojnomir do 795. godine uspjeli probiti do i prvi put opljačkati avarsku prijestolnicu, Hring. Nakon toga je nakratko sklopljen mir, a u novom ratu Hring je ponovno opljačkan i kagan je prihvatio franačku vlast i kršćanstvo. Velika količina zlata iz opljačkane kaganove riznice je prouzrokovala inflaciju i rast cijena hrane (prema Budakovu mišljenju) u zemljama pod franačkom kontrolom. Ipak, avarski tudun (hijerarhijski odmah ispod kagana) je podigao ustanak protiv franačke vlasti 799. godine koji je možda povezan i sa sukobom kod Tarsatike iste godine.¹⁰ To je svakako moguće, ali onda postoji potreba objasniti kako su točno ti sukobi povezani. Ako jesu, onda izgleda da postoje dva načina njihove povezanosti. Prvi način ide u smjeru toga da su nekako Bizant i avarski pobunjenici bili u nekakvom saveza protiv Franaka, a drugi način povezanosti tih dvaju sukoba ide u smjeru toga da su samo slučajno povezani. U svakom slučaju avarski ustanak ugušen je u roku od tri godine, a Kaganat je opstao

---

⁹ Budak 2019, 119.

¹⁰ Budak 2019, 120.

između rijeka Enns i Tise pod zaštitom Karla Velikoga do njegove smrti i pod stalnim napadima Slavena nakon čega prestaje postojati zajedno s Avarima koji prihvaćaju nove identitete.¹¹ Oko 802. godine je prostor koji je prethodno pripadao Avarima bio politički uređen tako da su Karantanija i Gornja Panonija od utoka rijeke Enns do ušća Drave u Dunav potpale pod autoritet prefekta koji je bio podređen prefektu Bavarske. Pod panonskim prefektom su bili franački grofovi (*comites*), ali i knezovi raznih, vjerojatno slavenskih naroda sa titulom *dux*, a kasnije i sa titulom *rex* (kralj).¹² Ovdje je vidljivo to da je feudalni poredak djelomično uspostavljen kao i početni ustroj obrambenog sustava, ali i to da je razina franačke vlasti manja nego u Istri.

Franački uspjesi u Panoniji, Istri, Veneciji i Dalmaciji dodatno ističu postojeće rivalstvo između Franačke i Bizanta kojem su uzroci franačka ekspanzija i povezani sukobljeni interesi tih dvaju Carstava u Europi, iako rat izbija tek kasnije kada su sve ostale opcije iscrpljene. Ipak, kao što je prethodno istaknuto, bizantska vlast u priobalnoj Dalmaciji i vlast nad Venecijom je obnovljena nakon kasnijih bizantskih ratnih uspjeha i mira u Aachenu 812. godine, a Karlu Velikome je priznata carska titula i vlast u unutrašnjosti Dalmacije.¹³ Istra, karolinška Dalmacija i savsko-dravsko međurječje su stavljeni pod vlast Furlanske markgrofovije kojoj je bilo nadređeno Kraljevstvo Italije u kojem je isprva vladao Karlov sin Pipin, a kojega je naslijedio njegov nezakoniti sin Bernard. Prethodno navedeno razgraničenje obje su sile prihvaćale uz iznimku jednog graničnog spora između Slavena u zaleđu i priobalnih dalmatinskih gradova 817. godine koji je uspješno razriješen sporazumom između Bizanta i novog franačkog cara Ludovika Pobožnog.¹⁴ Bez obzira na relativnu stabilnost u vanjskopolitičkim odnosima s Bizantom, u Dalmaciji i Panoniji pod vlašću Franaka, unutarnja stabilnost nije potrajala jer je, 818./9. izbio poprilično ozbiljan ustanak kneza Donje Panonije, Ljudevita i drugih naroda, protiv furlanskoga markgrofa Kadolaha navodno zbog uvođenja franačkog feudalizma.¹⁵ Sukob se nastavio i nakon što je na čelo furlanske markgrofovije došao novi markgrof Baldrik, a u sukobu je na franačkoj strani sudjelovao knez Borna kao knez Dalmacije.¹⁶ U tih nekoliko godina ustanka, koji je trajao do 822. godine, velike su vojske bile poslone na jugoistok Carstva usprkos tome što su druge opasnosti bile prisutne u drugim dijelovima Carstva.¹⁷ U izvorima je još jedan zanimljiv podatak. Naime, godine 821. otkriveno

---

¹¹ Budak 2019, 120 – 121.

¹² Budak 2019, 121.

¹³ Budak 2019, 122.

¹⁴ Budak 2019, 123.

¹⁵ Budak 2019, 124; Klaić 1972, 16.

¹⁶ Klaić 1972, 17.

¹⁷ Budak 2019, 124.

je da gradeški patrijarh Fortunat šalje majstore i zidare Ljudevitu u Sisak, nakon čega bježi u Carigrad.¹⁸ O njegovim se motivima može raspravljati, ali s obzirom na to da je pomogao Ljudevitu i onda mogao očekivati utočište u Bizantu kad je bio razotkriven ukazuje na to da se diplomatski odnosi između Franačke i Bizanta nisu posve normalizirali nakon Aachenskog mira. Nadalje, to je dokaz da je Bizant ili bio voljan iskoristiti franačku slabost ili barem zaštititi svojeg vazala. Izvori svjedoče i o razini kontrole koju je franački car imao nad vazalnim knezovima/kraljevima (*dux/rex*). Iste 821. godine umire knez Borna, a na njegovo mjesto po „molbi naroda“ i uz carev pristanak postavljen je njegov nećak Vladislav.¹⁹ To što car kontrolira proces nasljeđivanja svakako ukazuje na poprilično visoku razinu franačke kontrole nad vazalnim narodima koji su živjeli u franačkoj Dalmaciji i Panoniji, ali i na to da je car nastojao napraviti sve da se pobuna ne proširi. Ovaj ustanak je trajno oslabio franački obrambeni sustav. Nekoliko godina kasnije, 828. godine, u savsko-dravsko međurječje su uspješno provalili Bugari, a posljedično je restrukturiran franački obrambeni sustav u panonskim krajevima.²⁰ Ovaj rasplet događaja je sigurno pomogao Bizantu da smanji vjerojatnost/količinu bugarskih napada.

Ipak, Ljudevitov ustanak i bugarski prodor u Panoniju su bili samo neke od mnogih poteškoća koje su slabile vlast Karolinga i Franačkoga Carstva. Slabost Carstva se počela pojavljivati odmah nakon Karlove smrti kada je Ludovik Pobožni preuzeo vlast, ali ne zato što je Carstvo kao takvo bilo slabo, već zbog okolnosti u vanjskoj i unutarnjoj politici Carstva. Pogranične krajeve Carstva su napadale brojne skupine nepokrštenih Slavena, a s mora je Carstvo trpjelo napade Normana na atlantskoj obali i pljačke saracenskih gusara na sredozemnoj obali. Nadalje, car Ludovik Pobožni je imao probleme i unutar države, htio je izbjeći podjelu Carstva prema običajnom pravu nasljeđivanja, pa je uveo primogenituru umjesto običajnog prava što je uzrokovalo određeni stupanj nestabilnosti, otkrio je i porazio urotu kralja Bernarda čiji je cilj bio samostalnost Kraljevstva Italije, a nakon što je postao udovac i sklopio novi brak i dobio još jednoga sina, Karla, izbili su novi dinastički sukobi u kojima se borio protiv svojih sinova iz prvog braka. Sukob se djelomično smirio tri godine nakon Ludovikove smrti kad je sklopljen sporazum u Verdunu 843. godine kojim je utvrđena podjela posjeda unutar Carstva.²¹ Godine 851. se ponešto mijenja odnos snaga u Italiji u korist Bizanta sa raspadom Vojvodstva Benevent.²² Lotar je vladao kao car do 855. godine nakon

---

¹⁸ Klaić 1972, 18.

¹⁹ Klaić 1972, 18.

²⁰ Budak 2019, 123.

²¹ Budak 2019, 124.

²² Budak 2019, 123.

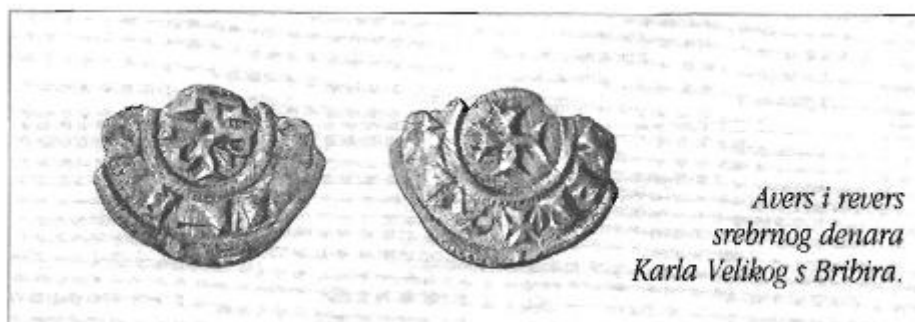
čega ga je naslijedio njegov sin Ludovik II. koji nije imao muških potomaka, pa ga je 875. godine naslijedio Karlo Ćelavi koji nije uspio obnoviti moć i jedinstvo Carstva i umro je od bolesti u Alpama na povratku iz Italije 877. godine gdje je na poziv pape Ivana VIII. pomogao obraniti Rim od napada Saracena. Naslijedio ga je njegov sin Ludovik Mucavi koji je vladao dvije godine tijekom kojih se stabilnost Carstva nije popravila. Nakon njega je 881. godine Karlo Debeli okrunjen za cara koji je uspio ujediniti Carstvo zbog smrti svih ostalih muških članova karolinške dinastije, ali nije bio uspješan kao vladar i njegova smrt 888. godine je označila slom Karolinškog Carstva, a karolinška dinastija je čak izgubila carsku titulu koja je nakon njih povremeno imala nositelja koji nije član dinastije ili je bila upražnjena. Na hrvatskim prostorima posljedično jača utjecaj Bizanta i pape.²³

---

²³ Budak 2019, 125.

3. Analiza novca i lokaliteta

U ovom poglavlju ću analizirati primjerke franačkog novca nađenog na području današnje Hrvatske. S obzirom na to da primjeraka franačkog novca u Hrvatskoj ima prilično malo i s obzirom na to da su svi nađeni primjerci već detaljno obrađeni. U ovom radu ću se oslanjati na već postojeće radove dvojice numizmatičara, Tomislava Šeparovića i Ivana Mirnika. Bez obzira na ovo ograničenje, nastojat ću donijeti i vlastitu argumentaciju, zaključke i komentare.

Slika 1: Avers i revers srebrnog denara Karla Velikog s Bribira (Šeparović 2003, 128.)

Prvi primjerak novca (sl. 1) koji će biti analiziran je ulomak u Hrvatskoj rijetkog novca Karla Velikoga koji je pohranjen u numizmatičkoj zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Novac u pitanju je u numizmatičkom inventaru muzeja originalno upisan pod brojem 2500. Okolnosti nalaza novca su uvelike nepoznate, a nepoznato je i kako je taj primjerak došao u muzej, ali ipak se zna da je nađen na Bribiru (kod Skradina), a bio je pohranjen u vrećici zajedno s bakrenim novcem Mletačke Republike što ukazuje na to da najvjerojatnije nije nađen u sklopu arheološkog iskapanja. Otprilike polovica primjerka je očuvana i masa iznosi 0,61 grama, a promjer 15x19 milimetara, na aversu se unutar kružnice nalazi križ, a oko središnje kružnice je još jedan grčki križ i djelomično očuvana legenda koja s nadopunom glasi: CAR[LVS RE]X FR(ANCORUM).²⁴ Na reversu se također ponavlja format legende i kružnice, ali unutar kružnice je monogram Karla Velikoga, a u području oko središnje kružnice je grčki križ koji nije jasno vidljiv i legenda koja s nadopunom glasi: MEDIOL(ANUM), a to je oznaka kovnice. Nadalje, Šeparović ističe da su denar Karolinzi preuzeli od Merovinga, a radi se o novcu koji odgovara masi 32 zrna žita što znači da masa

---

²⁴ Šeparović 2003, 127.

pojedinačnog denara iznosi otprilike 1,75 g. Prema Šeparoviću, ovaj tip denara je izdavan od 792. do 812. godine ili sa križem na aversu i monogramom na reversu kao što je slučaj s ovim primjerkom ili obrnuto. Izgleda da je teško precizno utvrditi kada je ovaj novac kovan s obzirom na to da se Karlova titula na tom tipu novca ne mijenja čak i nakon njegove carske krunidbe 800. godine. Ipak, dvije se stvari trebaju uzeti u obzir po pitanju datacije. Prvo, ovaj tip novca kovan je u kovnicama zapadno od Alpa, ali i u onim na sjeveru Italije. Drugo, glavne kovnice na sjeveru Italije su osim u Milanu bile i u Paviji i Trevisu. Dodatni indikator da se radi upravo o tim kovnicama je u monogramu gdje se umjesto K pojavljuje uglato C što je također indikator da je novac nešto noviji od onoga u čijem je monogramu K. Postojale su i druge manje važne kovnice u Italiji koje su izdavale ovaj tip novca, nalazile su se u gradovima Lucca, Pisa, Ravenna, Venecija, Rim, Parma i Siena.²⁵ Ako se to sve uzme u obzir, vjerojatno je da su primjerci koji su kovani zapadno od Alpa stariji s obzirom na to da su kovnice u tom području bliže središtu franačke države. U slučaju ovog konkretnog primjerka koji je kovan u sjevernoj Italiji gdje se je proizvodio noviji tip toga novca i s obzirom na to da je nađen na području koje je bilo periferija Carstva u kojem se karolinški novac rijetko pronalazi, pa čak i ovakav novac iz Hrvatskoj bližih italskih kovnica, može se pretpostaviti da je vjerojatnije da je kovan nakon Karlove carske krunidbe.

U članku Šeparović dodatno ističe rijetkost karolinškog novca na istočnoj obali Jadrana i usmjerava pozornost na nešto kasniji srebrni denar Lotara I. nađen u grobu 62 na Ždrijacu u Ninu i ukazuje na neke podatke o tom novcu, naime, to da je vjerojatno kovan u Mediolanu zbog hrama na reversu i zbog toga što u legendi piše *XRISTIANA RELIGIO* i na još uvijek prisutan poganski utjecaj u pogrebnim običajima s obzirom na to da je novac položen uz pokojnika.²⁶ Što se tiče poganskog utjecaja u pogrebnim običajima i s obzirom na brojne vrijedne nalaze u grobovima, moguće je da se taj običaj održao radi održavanja unutarnje političke stabilnosti kroz povezivanje slavenske društvene elite s tradicijom do koje je zajednica u pitanju držala i koja je bila ugrožena s prelaskom tih istih elita na kršćanstvo koje im je garantiralo vanjskopolitičku sigurnost.²⁷ Dakle, moguće je da se radi o poganskom tradicijskom ostatku ili kriptopoganskom utjecaju. Mirnik naknadno piše o detaljima nalaza, da su u grobu pokopani majka i dijete, te dodatno ukazuje na to da je denar u odličnom stanju i da je nađen u ustima pokojnice i na to da su u grobu bili i drugi prilozi poput dva para zlatnih naušnica, posrebrni prsten, dva željezna nožića i jedna glinena posuda i datira grob oko sredine 9.

---

²⁵ Šeparović 2003, 128.

²⁶ Šeparović 2003, 128.

²⁷ Alajbeg 2020, 269.

stoljeća.²⁸ Takva datacija se preklapa s vladavinom Lotara I. i to je dovoljna potvrda da je u tadašnje vrijeme novi franački novac barem do neke mjere bio u optjecaju čak i na području karolinške Dalmacije koja je na samoj granici Carstva i pod indirektnom carskom upravom. Mirnik spominje da su se franački denari tipa *Christiana Religio* mogli naći u velikom broju u grobnim nalazima na području današnje Mađarske u vrijeme seobe toga naroda čak i nakon što je carska vlast Karolinga nestala i nakon što se Carstvo raspalo. Tu se radi o novcu vladara koji su uslijedili nakon Karolinga i pritom navodi novac cara Berengarija (915. – 924.), kralja Rudolfa Burgundskog (922. – 926.) i kralja Huga od Provanse (926. – 945.), ali i druge primjerke novca s kraja 9. stoljeća i početka 10. stoljeća.²⁹ Kako je taj novac došao do panonskih prostora? Izgleda da se na to pitanje može odgovoriti na više načina s time da su prva dva vrlo sličnoga karaktera. Prvi način je taj da su Ugri opljačkali franačke zalihe novca nakon/tijekom dolaska u panonski prostor, a drugi je način taj da se plaćalo danak Ugrima zato da bi se pogranični krajevi osigurali od napada. Sasvim je vjerojatno da oba dobro odgovaraju na to pitanje. Jedan dokaz koji ide u prilog tome je to da su Ugri provalili u Njemačku na početku 10. stoljeća, a pogotovo 926. godine kada su provalili i u Italiju, nakon čega je njemački kralj Henrik I. bio prisiljen plaćati danak do 933. kada je konačno uspio poraziti Ugre.³⁰ Moguće je i da je taj novac došao na to područje kroz trgovinu, ali za starije primjerke je to manje vjerojatno.

U Istri su pronađena samo dva primjerka karolinškog denara što je poprilično čudno s obzirom na to da je Istra bila pod Furlanskom markgrofovijom i zbog toga pod direktnom upravom Franačkoga Carstva.³¹ Očigledno, na taj se problem može odgovoriti na dva načina. Prvi ide u smjeru toga da novčana privreda nije bila toliko razvijena i raširena i da zbog toga u Istri nije nađeno primjeraka franačkog denara, a drugi mogući odgovor je da je upravo suprotno, dakle novčana privreda je bila razvijena i sasvim dovoljno raširena, ali da je novac cirkulirao i ponovno završavao u kovnicama gdje je onda otopljen i preoblikovan u nove kovanice i to je pod pretpostavkom da su franačke vlasti bile dovoljno učinkovite u tome. Što se tiče samih primjeraka, prvi je denar Karla Velikog iz brijunskog kastruma koji se čuva u Arheološkom muzeju Istre u Puli, radi se o kovanici istoga tipa kao gore navedeni primjerak iz Bribira.³² Ivan Mirnik dodatno navodi o ovom konkretnom primjerku da je nađen na Velikom Brijunu blizu torkulara C uz sjeverozapadni bedem kastruma, ali se ne slaže sa Šeparovićem po pitanju

---

²⁸ Mirnik 2007, 89.

²⁹ Mirnik 2007, 89 – 90.

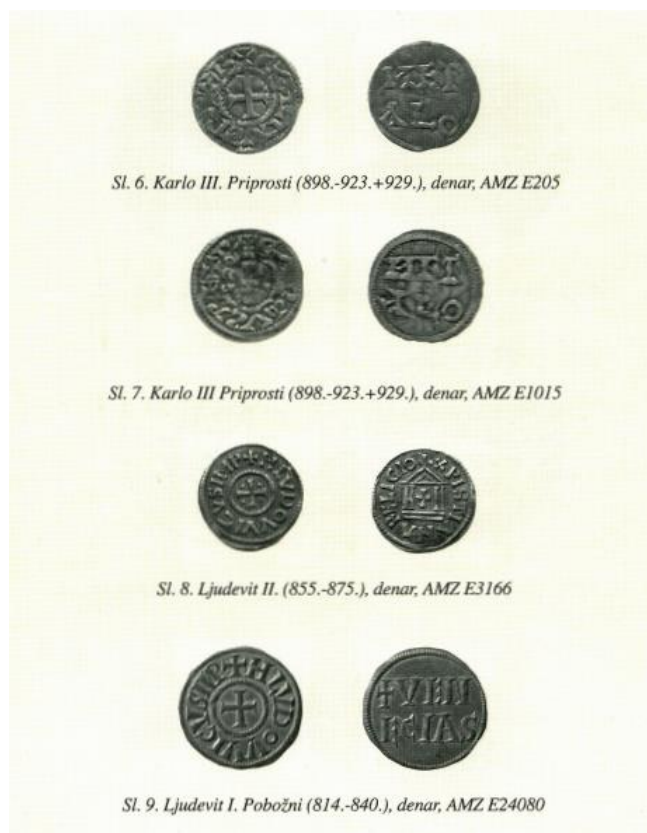
³⁰ Brandt 1995, 365.

³¹ Šeparović 2003, 128.

³² Šeparović 2003, 128 – 129.

datacije ovog tipa novca. Mirnik smatra da se radi o drugom razdoblju Karlova kovanja koje traje od 781. do 800. godine.³³ Drugim riječima, smatra da je najranija moguća datacija tog novca 11 godina prije Šeparovićeve, a najkasnija prije carske krunidbe Karla Velikoga 800. godine što je 12 godina prije Šeparovićeve najkasnije datacije. Takva datacija upućuje na to da je ovaj primjerak za razliku od prethodnog primjerka iz Bribira vrlo vjerojatno kovan prije carske krunidbe Karla Velikoga. Drugi je primjerak neočuvani denar Lotara I. koji je nađen na ranosrednjovjekovnom groblju kod Malih Vrata nedaleko od Buzeta, međutim, za razliku od primjerka na Ždrijacu, ovaj je primjerak kovan u Paviji što znači da se ne radi o istome tipu denara.³⁴

Slika 2: Četiri denara iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu (Mirnik 2007, 104.)

Mirnik spominje još četiri primjerka franačkog denara (sl. 2) koji se nalaze u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. Dva denara Karla III. Priprostog (898. – 923.+929.), jedan denar Ludovika Pobožnog (814. – 840.) i jedan denar Ludovika II. (855. –

³³ Mirnik 2007, 89.

³⁴ Šeparović 2003, 129.

875.).³⁵ Jedan od denara Karla III. je pripadao barunu Milanu Turkoviću do 1899. godine kada ga je dao Josipu Brunšmidu u sklopu zamjene, a Brunšmid je pak mislio da se radi o denaru Karla Velikoga na osnovi literature koja mu je bila dostupna, ali je danas poznato da je novac kovan u Melleu (METALO) u čast Karla III. Priprostog, a ne Karla Velikog.³⁶ Radi se o denaru mase 1,11 grama, promjera 21 milimetar, na aversu je format biserne kružnice i legende, usred kružnice je križ a u legendi su dva križa i tekst CARLVSREX R, dok na reversu piše MET i ALO u dva reda i tekst je okružen bisernom kružnicom.³⁷ Drugi denar Karla III., koji je također kovan u Melleu, je bio donacija dr. Petra Karlića iz Zadra.³⁸ Ovaj denar je gotovo identičan drugome primjerku novca Karla III., osim u promjeru koji iznosi 22 milimetra i u masi koja iznosi 1,05 grama.³⁹ Denar Ludovika Pobožnog je kovan u Veneciji došao je u muzej zajedno s velikom zbirkom mletačkog novca koju je donirao riječki liječnik dr. Giorgio Catti 1894. godine.⁴⁰ Radi se o denaru mase 1,51 gram, promjera 20,5 milimetara. Na aversu je biserna kružnica oko križa i na rubu legende, a u legendi je križ i tekst HLVDOVICVSIMP. Na reversu je križ i VEN ECIAS u dva reda kao oznaka kovnice i biserna kružnica oko teksta.⁴¹ Zadnji primjerak iz muzeja je denar Ludovika II. čije je podrijetlo nepoznato, a može se pretpostaviti da je bio prisutan u staroj muzejskoj zbirci koja prethodi radu Josipa Brunšmida u Arheološkom muzeju u Zagrebu.⁴² Radi se o denaru mase 1,70 grama i promjera 20 milimetara, na aversu je križ s četiri točke među krakovima i onda još jedan križ u legendi i tekst HLVDOVICVSIMP, a na reversu je prikaz crkve s križem na krovu i unutar nje, a u legendi je križ i tekst XPISTIANARELIGIO. Mirnik isto pretpostavlja da je kovanica kovana u Milanu.⁴³

---

³⁵ Mirnik 2007, 90.

³⁶ Mirnik 2007, 90.

³⁷ Mirnik 2007, 92.

³⁸ Mirnik 2007, 90.

³⁹ Mirnik 2007, 92.

⁴⁰ Mirnik 2007, 90.

⁴¹ Mirnik 2007, 92.

⁴² Mirnik 2007, 90.

⁴³ Mirnik 2007, 92.

Slika 3: Avers i revers denara iz Donjih Lepura (Šeparović 2012, 36.)

Tomislav Šeparović u radu iz 2012. godine piše o nalazu karolinškog denara iz Donjih Lepura nedaleko od Benkovca (sl. 3). Primjerak je nađen prilikom arheološkog istraživanja u organizaciji Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u južnom brodu crkve sv. Martina koja je srušena tijekom Domovinskog rata.⁴⁴ Radi se o još jednom denaru tipa *Christiana Religio* neodređenog cara Ludovika. Na aversu se nalazi jednostavna već poznata forma kružnice i legende, unutar kružnice je grčki križ, a između krakova križa se nalaze četiri točke, a u legendi oko kružnice se nalazi još jedan križ i tekst H LVDOVICVS IMP. Revers je ponešto jednostavniji u ovom slučaju, u sredini je slika hrama i nema kružnice koja dijeli prikaz u sredini od legende kao u nekim prethodnim primjerima, a u legendi se nalazi još jedan križ i tekst XRISTIANA RELIGIO. Stanje primjerka je dobro, ali izgleda kao da je bio prepolovljen kad je nađen osim ako se šteta nije dogodila nakon pronalaska. Tekst je na jednoj polovici nejasan, ali čitljiv. Šeparović u članku pokušava odgonetnuti o kojem se caru Ludoviku radi u slučaju ovog konkretnog denara i smatra da je za komparaciju najvažniji primjerak denara Ludovika II. iz Arheološkog muzeja u Zagrebu.⁴⁵ Postojala su tri cara Ludovika, a sva trojica su izdavala denare tipa *Christiana Religio* među kojima je stilske razlike teško uočiti, ali prema Šeparoviću neke razlike ipak postoje. Naime za razliku od primjerka iz Donjih Lepura, primjerci iz literature su znatno većeg modula i vanjskoga ruba i imaju blago zdjeliciasti oblik, a u usporedbi s ranim novcem Ludovika II. s grubljim slovima iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, primjerak iz Donjih Lepura ima manje gruba slova što navodi Šeparović prema teoriji da je ovaj konkretni

⁴⁴ Šeparović 2012, 36.

⁴⁵ Šeparović 2012, 37.

primjerak iz vremena Ludovika Pobožnog kovan i izdavan u optjecaj specifično između 822. i 840. godine i da je bio prisutan u svim dijelovima franačke države. Nadalje ističe da su slova i slika hrama pravilno izvedeni što je usklađeno s uniformnosti, većim udjelom srebra i visokom kvalitetom izrade novca za vrijeme vladanja Ludovika Pobožnog.⁴⁶ Ipak, glavna problematika novca tipa *Christiana Religio* koja ga razlikuje od drugih tipova franačkog novca je takva da na njima nema oznake kovnice zbog čega nije baš lako odrediti mjesto kovanja. Mjesto kovanja tog tipa novca numizmatičari uglavnom približno određuju usporedbom stila, ali Šeparović se oslanja na Couplandovu pretpostavku da je ovaj tip novca, a s time i primjerak iz Donjih Lepura, kovan u Veneciji.⁴⁷ Ta pretpostavka se temelji na komparaciji novca iz ostave Hermanches u kojoj je nađeno čak 300 primjeraka denara tipa *Christiana Religio* i primjeraka novca venecijanskog kova *Deus conserva Romanorum imperium / Christe salva Venecias*. Šeparović smatra da je primjerak iz Donjih Lepura relativno sličan primjercima denara tipa *Christiana Religio* nađenima u ostavi iz Hermanchesa i da je zbog toga moguće da je i primjerak iz Donjih Lepura također kovan u Veneciji.⁴⁸

Slika 4: Avers i revers denara iz Bajagića (Šeparović 2021, 234.)

Zadnji primjerak (sl. 4) karolinškog novca nađenog na području Hrvatske kojim ću se baviti je pronađen u selu Bajagić u okolici Sinja relativno nedavno i opisan u članku Tomislava Šeparovića iz 2021. godine. Primjerak novca u pitanju je denar Ludovika Pobožnog kovan u Veneciji i nabavljen za Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Nađen je u koritu rijeke Cetine

⁴⁶ Šeparović 2012, 37.

⁴⁷ Šeparović 2012, 37 – 38.

⁴⁸ Šeparović 2012, 38.

jugozapadno od crkve u Bajagiću.⁴⁹ Bajagić je pozicioniran na Hrvatačkom polju kroz koje prolazi rijeka Cetina, a blizu mjesta nalazišta su tri riječna otoka oko kojih rijeka teče. S time na umu, ovaj denar je nađen na sjevernoj obali lijevog rukavca rijeke.⁵⁰ Kao takav nađen je na muljevitom dnu korita rijeke Cetine i nije baš jasno kako je dospio na tu lokaciju, ali se treba uzeti u obzir da je područje rijeke Cetine općenito bogato arheološkim nalazima i da je od davnina kontinuirano naseljeno i prometno važno područje, a ne smije se zaboraviti i na činjenicu da je rijeka Cetina relativno plitka i laka za prijeći što može značiti da je nekome ispao prilikom prelaženja rijeke.⁵¹ Ovaj konkretni primjerak je pohranjen u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika pod inventarnim brojem 18605, promjer iznosi 19 milimetara, masa 0,75 grama. Na aversu se nalazi prikaz u formi kružnice i legende oko kružnice, unutar kružnice je grčki križ, a u legendi se nalazi još jedan križ i tekst HLVDOVVICVS IMP. Na reversu se samo nalazi oznaka kovnice VEN ECIAS napisana u dva reda s time da se ispred VEN nalazi križ. Šeparović ističe da je primjerak identičan onome koji se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu o kojem je već bilo govora prije.⁵² Šeparović spominje da su o pitanju datacije novca, prisutna manja razilaženja među numizmatičarima, ali je prema Griersonu vjerojatno kovan negdje između 817. i 822. godine, a prema Couplandu je kovan između 816. i 823. godine s time da Coupland smatra da je moguće i da je kovan čak do 825. godine.⁵³

---

⁴⁹ Šeparović 2021, 230.

⁵⁰ Šeparović 2021, 232.

⁵¹ Šeparović 2021, 232 – 233.

⁵² Šeparović 2021, 233.

⁵³ Šeparović 2021, 235 – 236.

4. Pregled uporabe franačkog novca i drugog novca u europskom kontekstu

U ovom poglavlju ću se baviti komparacijom uloge karolinškog novca u kontekstu područja današnje Hrvatske i u kontekstu ostatka Europe. Isto tako, osvrnut ću se i na konkurentnost franačkog kovanog novca u usporedbi s novcem drugih relevantnih europskih i drugih sila koje su izdavale svoj vlastiti novac.

O uporabi franačkog novca se ne može govoriti bez da se spomene najkontroverzniji problem u historiografiji ekonomije Karolinškog Carstva, a to je pitanje opsega trgovine i širih trgovinskih odnosa istoga Carstva, pogotovo na Mediteranu. Centralni problem unutar ove rasprave je nedostatak izvora koji dokazuju obilnost karolinške trgovine na Mediteranu za razliku od, primjerice, vrlo obilnih izvora koji svjedoče o uspjehu karolinške trgovine na Sjevernom moru.⁵⁴ Da bi se bolje razumjelo trgovinske odnose, McCormick ističe da su za gospodarstvo Karolinškog Carstva svakako bila važna velika feudalna imanja na kojima su seljaci različitog statusa trajno boravili i obrađivali jedan dio zemljišta koje je pripadalo vlastelinu koji je onda mogao od njih očekivati tlaku ili rentu zauzvrat. Ovakva imanja su se uglavnom nalazila u ekonomski najrazvijenijim dijelovima Carstva, ponajviše u njegovom središnjem dijelu između rijeke Loire i rijeke Rajne i u sjevernim i središnjim dijelovima Italije, a taj sustav se također širio i u zemlje istočno od rijeke Rajne. Najbolje dokumentirana ekonomska aktivnost tih velikih imanja se tiče onih s više tisuća seljačkih domaćinstava koja su pripadala kraljevskom fisku i različitim opatijama i samostanima.⁵⁵ McCormick osporava tezu da se tu radi o autarkičnim agrarnim gospodarstvima (iako je agrarna proizvodnja svakako bila najvažnija) i navodi nekoliko primjera obrtničke proizvodnje i rudarstva, a govori i o organiziranom komunikacijskom i transportnom sustavu koji je prenosio proizvode na bliža ili dalja tržišta kopnenim ili vodenim (riječnim i morskim) putovima.⁵⁶ Gospodarstva nekih razvijenijih velikih imanja na kojima je novac bio prisutan su dopuštala seljacima da dobar dio svojih obveza izvrše kroz novčane transakcije.⁵⁷ Trend sve veće uporabe novca na velikim imanjima je bio posebno važan u razdoblju između 8. i 10. stoljeća u dolinama rijeka Rajne, Loire i Po gdje je novac u optjecaju bio stabilan i kvalitetan (pogotovo u vrijeme Ludovika Pobožnoga), a čak je postojala i potreba za kovanjem manjih jedinica novca za olakšavanje

---

⁵⁴ McCormick 2010, 2 – 3.

⁵⁵ McCormick 2010, 7.

⁵⁶ McCormick 2010, 8.

⁵⁷ McCormick 2010, 9.

manjih transakcija.⁵⁸ Nije iznenađujuće da velika imanja bogatih i utjecajnih aristokratskih obitelji u središnjem području imaju veći potencijal za korištenje novca.⁵⁹ Moguće i da su čak imali pravo na kovanje novca zbog svojeg političkog utjecaja. Verhulst navodi da je standardna masa denara restaurirana oko 755. godine umjesto dotadašnje tremise radi pojednostavljenja svakodnevnih transakcija.⁶⁰ McCormick navodi da je uveden i kovan obol čija je vrijednost bila jednaka vrijednosti pola denara za dodatno olakšanje manjih transakcija. Štoviše, ovo širenje novčane privrede je bilo ključno za tranziciju velikih imanja iz prethodnih autarkičnih poljoprivrednih gospodarstava u razvijenija središta ekonomskih i komunikacijskih veza koje su onda bile ključne za stimulaciju trgovine kao i za održavanje političke i institucijske stabilnosti u iduće dvije generacije.⁶¹ Za razvoj i produktivnost franačkih imanja, bilo da se radi o velikim (plemićkim) ili crkvenim, važni su aspekti bili i rašireno, iako neravnomjerno korištenje vodenih mlinova i demografska ekspanzija (smatra da je to pogotovo vidljivo u povećanoj gustoći naseljenosti), kao i s time povezano širenje obradivih površina.⁶² Zavisni su trgovci isto tako bili važan aspekt razvoja karolinške trgovine i gospodarstva općenito.⁶³ Posljedično je razvoj komunikacijskih veza zajedno s porastom agrarne i obrtničke proizvodnje dopustio izvoz i razvoj uspješne i dobro dokumentirane, arheološki potvrđene franačke trgovine na Sjevernom moru i Baltiku (pogotovo u Engleskoj i na poluotoku Jylland) gdje su postojala brojna trgovačka naselja u kojima su franački trgovci mogli izvršiti razmjenu dobara s tamošnjim stanovnicima.⁶⁴

Ipak, objašnjenje nedostatka relevantnih izvora koji bi nam trebali pomoći u stjecanju dovoljno precizne slike o uspjesima ili neuspjesima franačke trgovine u drugim krajevima se, McCormick smatra, nalazi u negativnim stavovima o trgovcima i trgovini koji su prisutni u djelima srednjovjekovnih autora koji su, osim navedenih negativnih stavova, često nastojali izbjeći spominjanje trgovaca do te mjere da čak i ako bi ih kojim slučajem spomenuli, češće bi govorili o anonimnim trgovcima, a rjeđe po imenu.⁶⁵ Takva su mišljenja bila česta u kršćanskom civilizacijskom krugu kako u kasnorimskom/kasnoantičkom, tako i u ranosrednjovjekovnom Bizantu i u ostatku Europe kada se ovakvo shvaćanje trgovaca povezalo s novim stajalištima ratničke, feudalne aristokracije koja je na području Franačke svakako

---

⁵⁸ McCormick 2010, 9.

⁵⁹ Wickham 2016, 69.

⁶⁰ Verhulst 2004, 117.

⁶¹ McCormick 2010, 9.

⁶² McCormick 2010, 10.

⁶³ McCormick 2010, 11.

⁶⁴ McCormick 2010, 12.

⁶⁵ McCormick 2010, 12 – 14.

smatrala da je trgovina po svojoj prirodi jednostavno neiskrena.⁶⁶ Ipak, postoje iznimke poput anglosaskih područja gdje su stavovi autora prema trgovini bili nešto pozitivniji od franačkih i gdje su se posebno isticali Beda i Alkuin koji su smatrali da postoji razlika između pravedne i nepravedne trgovine koristeći se pritom primjerom iz Biblije.⁶⁷ S obzirom na ove stavove, nije ni čudno da su izvori o trgovini rijetki i da se nalaze uglavnom u onim zajednicama gdje je trgovina bila važnija. Tu se ističu spisi trgovaca iz Frizije, talijanskih trgovaca iz Venecije i Amalfija i dobro očuvani spisi židovskih trgovaca u Kairu.⁶⁸

Drugi potencijalno relevantni izvori se pojavljuju u obliku nešto brojnijih spisa putnika koji prelaze velike udaljenosti među kojima su svakako bili neki trgovci s time da se češće radilo o diplomatima, hodočasticima, robovima, izbjeglicama, pljačkašima/gusarima, a osim ovih navedenih spisa, relevantni su kao izvori spisi vezani uz prijenos relikvija, iako je najzanimljivija svakako prisutnost bizantskog i arapskog novca.⁶⁹ Čini se da su u velikom broju obje vrste novca došle u Europu kroz trgovinu zato što se obično arapski i bizantski novac nalazi uz manje ili veće smjerove komunikacije.⁷⁰ Pogotovo je zanimljiva prisutnost arapskog novca koji je pronađen u velikom broju i na raznim lokalitetima u Italiji. Arapski novac su u Europi možda zvali *mancosus* što je prema jednom tumačenju latinski prijevod arapske riječi *manqush* što u grubom prijevodu znači ugraviran, iako je moguće da se taj izraz odnosio na zlatni novac slabije kvalitete kovan u Italiji po bizantskoj tradiciji. Međutim, postoji konsenzus o tome da se tu govori o arapskom novcu zbog toga što je prethodno navedeni pojam nađen na srebrnoj varijanti arapskog novca, dirhamu, s time da je taj pojam na tim konkretnim primjercima upućivao na zlatni dinar.⁷¹ Pretpostavlja se da je pojam *mancosus* korišten na takav način da je značio arapski dinar ili ekvivalentnu vrijednost u karolinškom novcu (jedan *mancosus* je vjerojatno vrijedio 30 denara), a korišten je većinom u Italiji i jadranskim područjima kao i u anglosaskoj Engleskoj u donaciji koju je kralj Mercije, Offa, poslao papi u Rim.⁷² Navedeni pojam se spominje i na području današnje Hrvatske gdje se spominje i u kontekstu Rižanskog placita.⁷³ Na području Italije je bizantski novac bio češći nego što je bio u središnjici Carstva,

---

⁶⁶ McCormick 2010, 13 – 14.

⁶⁷ McCormick 2010, 13.

⁶⁸ McCormick 2010, 15.

⁶⁹ McCormick 2010, 18.

⁷⁰ McCormick 2010, 353.

⁷¹ McCormick 2010, 323.

⁷² McCormick 2010, 324, 338.

⁷³ McCormick 2010, 331; *Placitum Rizianense*, 21 v, 25 – 35; 23 r, 5 – 10

ali je svakako bio najprisutniji u područjima u kojima je prisutnost Carstva bila slabija, poput Venecije ili drugih perifernih područja.⁷⁴

Ipak, nakon ovog uvoda u opće karakteristike franačkog gospodarstva i trgovine, potrebno je razjasniti monetarnu povijest i problematiku razvoja karolinškog novca na koju upućuju prethodni paragrafi i još neki drugi prethodni dijelovi ovoga rada. Ova potreba nastaje s obzirom na to da se u više navrata u ovom radu spominje kvaliteta novca i uvođenje novih jedinica novca, ali uvijek usputno i u sklopu argumentacije bez većeg interesa za ovu vrlo važnu problematiku. Već je prethodno spomenuto da je oko 755. godine denar restauriran u svojoj standardnoj masi. Ta je masa u vrijeme vladavine kralja Pipina prilikom restauracije standardnoga denara iznosila od 1,1 do 1,3 grama.⁷⁵ Primjerci iz Hrvatske koji su obrađeni u ovome radu su često bili i veće ili manje mase, ali to je tema o koja će postati važnija kasnije u radu. Verhulst ističe da je Karlo Veliki zadržao standardnu masu denara koja je vrijedila za vrijeme Pipina kroz veći dio svoje vladavine i da su monetarne reforme bile rijetke. Naime, oko 794. godine uveo je reformu standardnoga denara koji je pojačan u vrijednosti kroz povećanje mase koja je nakon reforme iznosila od 1,3 do 1,7 grama, smanjio je broj kovnica na 40 i proveo je još jednu manju prilagodbu aversa i reversa denara carskom statusu 806. godine. U javnosti ova promjena nije baš bila dobro prihvaćena s obzirom na to da je zadala određene poteškoće svima onima koji su nekome nešto dugovali, dok su kreditori mogli biti zadovoljni s novom reformom s obzirom na to da se sada dugove moralo plaćati s novim novcem veće vrijednosti.⁷⁶ Objašnjenje su neki tražili u tome da je novac ojačao zbog niže cijene srebra i u međunarodnim odnosima Karolinškog Carstva i u razmjeru cijena zlata i srebra u izvoznoj trgovini između istoka i zapada, po čemu je srebro ponovno postalo najvažniji metal u kovanju novca u zapadnoj Europi zbog visoke vrijednosti zlata u istočnim zemljama.⁷⁷ Verhulst smatra da je vjerojatnije da se odgovor na to pitanje treba tražiti u tome da je cijenu srebra spustio početak eksploatacije rudnika srebra u Melleu kod Poitiersa, ali i da je na vrijednost novca mogla utjecati nestašica žita i glad koja je prouzročila rast cijena žita 792. i 793. godine što onda zajedno dovodi do reforme novca 793./4. godine. Još jedan potencijalni uzrok jačanja denara je reforma mjera i utega prema kojoj je vrijednost jednoga modija porasla za čak 50% zbog čega se čini da je jačanje denara za 30% opravdano.⁷⁸ Moglo bi se čak pretpostaviti i to da je reforma mjera i utega donekle uzrokovana svim ovim navedenim faktorima i to pogotovo zbog toga što

---

⁷⁴ McCormick 2010, 352.

⁷⁵ Verhulst 2004, 117.

⁷⁶ Verhulst 2004, 117.

⁷⁷ Verhulst 2004, 117 – 118.

⁷⁸ Verhulst 2004, 118.

vrijednost denara počiva na određenom broju zrna žita, iako bi se svakako moglo postaviti pitanje zašto se provodi reforma mjernih jedinica u vrijeme nestašice žita. Čini se da se tako samo uvode dodatne komplikacije u sustav. S druge strane, moguće je da je reforma mjera i utega potrebna zbog pada kupovne moći s obzirom na jačanje denara i zbog nestašice žita. Verhulst ističe da je obol kovan zbog toga što je postojala potreba za kovanje manje jedinice novca. To se dobro nadovezuje na sve prethodno primijećene žalbe javnosti da je denar (zajedno s cijenom žita) previše ojačao. Verhulst smatra da su novi denar, drugi elementi novčane reforme i reforma mjera i utega dobro prihvaćeni zbog toga što su i crkveni autoriteti na koncilu u Frankfurtu 794. godine usvojili reformu i prilagodili cijene žita u skladu s time. Nakon ovih provedenih reformi, vidljivo je da su franačke vlasti imale problema s krivotvorenjem novca zbog čega je u Thionvilleu 805. godine izdan kapitular kojim se zabranjuje kovanje novca izvan carske palače, a zabrana je još dodatno potvrđena 808. godine u kapitularu iz Nijmegena.⁷⁹ Krivotvorenje novca isto može dovesti do pojačane inflacije s obzirom na to da je vjerojatno bilo teže razlikovati lažni i pravi novac. Na te probleme se nadovezuje i prije spomenuta pljačka avarskog Hringa samo godinu dana nakon reforme novca koja zbog količine blaga dodatno utječe na vrijednost plemenitih kovina i novca, ali možda i ne toliko na rast cijena hrane zbog prethodno spomenute nestašice žita, reforme novca i reforme mjera i utega. Mjere protiv krivotvorenja novca su dovele do nestašice novca, pa je ograničenje kovanja malo oslabilo i dozvoljeno je otvaranje nekih kovnica.⁸⁰ Nakon smrti Karla Velikoga mijenjaju se strategije protiv krivotvorenja. Novi car Ludovik Pobožni je sasvim očekivano trebao kovati svoj vlastiti novac s obzirom na to da se kroz novac također izražava carski autoritet i strategija je stoga bila usmjerena na uklanjanje starijeg novca iz optjecaja nakon čega je taj stari novac prekovan u novi što nije uvijek u potpunosti uspješna strategija, ali je sigurno jedan od boljih načina za smanjenje krivotvorenja.⁸¹ Novac se za Ludovikove vladavine više puta iznova kovao s time da je 814. bilo prvo kovanje s kojim se uvodi novi denar, a 818. godine je ponovno kovan novi denar mase 1.8 grama da bi mu se onda masa ponovno vratila na početnih 1.7 grama na trećem kovanju 822./3. godine. Za vrijeme Ludovika Pobožnog se osim denara kovao obol u velikom broju iz već prethodno navedenih razloga.⁸²

Nakon 843. godine kvaliteta franačkog novca pada zbog političke nestabilnosti i slabljenja središnje vlasti u Carstvu, a to opadanje kvalitete je vidljivo u tome što je novac

---

⁷⁹ Verhulst 2004, 118.

⁸⁰ Verhulst 2004, 118.

⁸¹ Verhulst 2004, 118.

⁸² Verhulst 2004, 119.

cirkulirao na lokalnoj razini što povlači i to da se kovao na lokalnoj razini što onda dovodi do manje uniformnosti u dizajnu i kvaliteti novca. Ipak, neki autori ističu da su regionalne razlike u novcu i kovanje novca na lokalnoj razini bile sasvim uobičajene na području franačke države.⁸³ To je svakako točno, ali jedino ako se ne zaboravi i na centralizaciju kovanja od 750. godine do smrti Ludovika Pobožnog kada je postignuta veća uniformnost kroz suradnju dvora i carskih činovnika s velikašima.⁸⁴ Prema tome, pretjerana lokalizacija kovanja i dalje ukazuje na slabljenje Carstva i carskog autoriteta. Legura denara (i novca općenito) je jedno područje gdje je opadanje kvalitete novca bilo pogotovo vidljivo s obzirom na to da je tijekom prvih godina vladavine cara Karla Ćelavoga u tom novcu udio srebra bio svega 50%. To je ediktom u Pitresu 864. godine Karlo reformirao na taj način da je u optjecaj pušten denar tipa *Gratia Dei Rex* u kojem je udio srebra iznosio 96%, ali je ubrzo zavladała stogodišnja nestašica srebra koja je dovela do novog smanjenja postotka srebra u leguri denara kao i do privremenog zatvaranja nekih kovnica u središnjici Carstva. Međutim, svakako je moguće da su i drugi faktori utjecali na zatvaranje kovnica, faktori poput pokušaja da se smanji krivotvorenje ili noviji faktor političke nestabilnosti. Još jedan važan faktor u nedostatku srebra i zatvaranju kovnica su svakako bile invazije i doseljavanje iz Skandinavije (primarno iz Danske) kao i danak koji su Franci isplaćivali tim ratnicima u različitim velikim količinama ili svotama (jer nije sigurno jesu li Franci plaćali taj danak u novcu ili ne) od 845. do 866. godine, pa čak i kasnije.⁸⁵ Verhulst smatra da su invazije iz Skandinavije i danak utjecali na razvoj prethodno spomenute lokalne cirkulacije novca i slabljenja udjela srebra što povezuje s Griersonovom pretpostavkom da su se radi danka otvarale nove kovnice i da je posljedično taj danak plaćan u novcu.⁸⁶ Ukoliko je taj danak stvarno plaćan u novcu, vjerojatno se to opadanje u kvaliteti legure denara može objasniti na jedan zanimljiv način. Čini se da je nestašica srebra osim kroz plaćanje danka, invazija sa sjevera ili proizvodnju novca ili bilo čega drugoga mogla biti uzrokovana time što Carstvo ili nije moglo u kratkom roku iskopati velike količine srebra iz rudnika ili su iscrpljeni postojeći rudnici što ih onda prisiljava da otvore nove. Ako je to tako, onda je očito da Carstvo mora donekle održati vrijednost svoje valute radi vlastite ekonomske stabilnosti, ali i skupiti dovoljno novca da bi se moglo platiti danak. Devalvacija denara se onda čini kao jedna od boljih opcija zato što se tako može osigurati ekonomska stabilnost, a može se isplatiti i danak. Smanjenje udjela srebra u denarima očito lošije utječe na one imućnije, a

---

⁸³ Goldstein, Grgin 2006, 124.

⁸⁴ Screen 2019, 9 – 10.

⁸⁵ Verhulst 2004, 119; Le Goff 1998, 64; Goldstein, Grgin 2006, 139 – 142.

⁸⁶ Verhulst 2004, 120.

možda malo manje na one siromašnije, pa možda im čak i može ići u korist s obzirom na to da je novac i dalje u velikom postotku izrađen od srebra i zbog toga ima neku vrijednost. Skandinavski ratnici kojima se plaćao danak su donekle zakinuti s obzirom na to da vjerojatno nisu dobivali količinu srebra koju su željeli dobiti što bi moglo djelomice objasniti i učestalost u plaćanju danka i možda neke invazije, osim ako nije postojao nekakav dogovor između Franaka i skandinavskih ratnika po pitanju vremena u kojem se danak treba isplatiti. Svakako, ako je takav dogovor postojao, onda je očito da su Franci donekle i uspjeli namjerno ili nenamjerno prevariti skandinavske ratnike kojima su morali plaćati danak tako što su im u suštini isplaćivali manje nego što su trebali isplatiti.

Nakon ovog prikaza razvoja karolinškog novca iz vremena kad je Carstvo bilo na vrhuncu moći, valja se opširnije dotaknuti povijesti uporabe toga novca. U historiografiji je uloga i cirkulacija franačkog novca još uvijek sporna i postoje različite perspektive po tom pitanju, pa tako Grierson smatra da je novac u franačkom gospodarstvu općenito bio manje važan u trgovini i da je u skladu s time više bio korišten kao standardna vrijednost i sredstvo akumulacije bogatstva, Metcalf pak smatra da je novac bio u širokoj upotrebi i da je cirkulirao velikom brzinom kroz cijelo Carstvo, a Verhulst smatra da ovisi o području.⁸⁷ Kako god bilo, prethodno je u širem smislu utvrđeno da je novac u središnjici Carstva bio sredstvo plaćanja i trgovine, a možda i u plaćanju danka skandinavskim narodima. Ipak, u drugim dijelovima Carstva to nije bilo uvijek tako. Tu je dobar primjer Italija gdje je karolinški novac bio novina uvedena ediktom iz Mantove 781. godine, a tom je novcu prethodio novac kovan prema bizantskoj tradiciji s obzirom na kontinuiranu prisutnost utjecaja Bizanta.⁸⁸ Na području Italije je karolinški denar bio veće mase od prethodno korištenog srebrnog novca što je u velikoj mjeri otežalo manje transakcije, a broj nađenih primjeraka karolinškog denara je bitno manji u Italiji (106 pronađenih primjeraka) nego u središnjici Carstva (625 primjeraka na području današnje Nizozemske, Belgije i Luksemburga). Verhulst smatra da je u Italiji franački denar više funkcionirao kao sredstvo akumulacije bogatstva nego što li je korišten u svakodnevnim transakcijama s obzirom na to da nije baš bio pogodan za to.⁸⁹ Takvo tumačenje svakako ima smisla, ali se taj smisao donekle gubi kada je franački dvor kasnije uveo novac poput obola s kojim su svakodnevne transakcije olakšane, a to znači da ako su olakšane u središnjici Carstva, onda su olakšane i u Italiji. Još jedan problem za Verhulstovo tumačenje velike količine karolinškog novca u središnjici Carstva je vezan uz skandinavske invazije i kasnije od franačkih

---

⁸⁷ Verhulst 2004, 122 – 123.

⁸⁸ Verhulst 2004, 120.

⁸⁹ Verhulst 2004, 120.

vlasti odobreno doseljavanje u Friziju gdje je, prema Couplandu, količina pronađenog novca u korelaciji s tim događajima.⁹⁰ Prema takvome tumačenju prethodno spomenuti danak je možda plaćan u novcu. Kako onda objasniti rijetkost franačkog novca u Italiji? Ipak, postojale su važne franačke kovnice i u Italiji i prema tome je sigurno postojala barem nekakva cirkulacija karolinškog novca u Italiji. Prvi dio objašnjenja je u tome da je kovnicama i javnosti na području Italije trebalo vremena da se propisno i prilagođeno uvede novi novac u cirkulaciju. Drugi dio objašnjenja je u tome da su franačke vlasti, kako je prethodno utvrđeno, povremeno nastojale ograničiti i centralizirati kovanje novca i s time opseg cirkulacije novca zato da se smanji krivotvorenje, ali i da bi se bolje kontrolirao proces kovanja novca u onim elementima koji su važni za stabilnost novca. Treći dio objašnjenja je to da se novac povlačio iz optjecaja svako toliko nakon čega je obično prekovan u novi i upravo zbog toga općenito baš i nema primjeraka novca. S obzirom na to da je u Italiji bilo manje kovnica, to za sobom svakako povlači da je u njima proizvedena manja količina novca, što znači da ograničena količina novca u cirkulaciji dozvoljava brže i učinkovitije povlačenje novca iz cirkulacije. Drugim riječima, Verhulst je vjerojatno u pravu da je karolinški denar u Italiji služio kao sredstvo akumulacije bogatstva, ali vjerojatno samo u vremenu neposredno nakon uvođenja tog novca kao službene valute. Iako, postoji i perspektiva da je društvena elita u Italiji tada bila siromašnija od one u Franačkoj što ukazuje na to da im je potencijal za gomilanje bogatstva uz pomoć karolinškog novca ograničen.⁹¹ Takva perspektiva je možda više u skladu sa slabijom cirkulacijom novca na tom području. U pravu je vjerojatno i oko toga da je kao sredstvo plaćanja karolinški denar bio rjeđi nego u središtu Carstva, ali vjerojatnije objašnjenje za to je u ograničenom kovanju i cirkulaciji toga novca više nego u početnom nedostatku praktičnosti u svakodnevnim transakcijama. Ako se sve ovo uzme u obzir, najvažniji aspekt ove konkretne problematike je u samom uvođenju standardnog karolinškog denara u Italiju koji je uveden u cirkulaciju kako je prije navedeno 781. godine po ediktu Karla Velikog, ali sam proces uvođenja trajao je do 793./4. godine. Denar je na tom području opstao bez promjena još 50 godina nakon toga, ali čini se da se bez obzira na sve to nastojalo održati uporabu zlatnog novca u svojem novostečenom kraljevstvu što se razlikuje od monetarne politike u središnjim dijelovima Carstva. Vrijednost zlatnoga solida je iznosila 12 denara, a taj je zlatni novac je bio istovremeno u optjecaju isto kao i prethodno spomenuti *mancosi*.⁹² Ova činjenica ukazuje na to da se nije samo Italija morala prilagoditi monetarnoj politici franačkog dvora, nego i da je franački dvor prilagodio svoju monetarnu

---

⁹⁰ Coupland 2022, 385 – 386; Goldstein, Grgin 140 – 141; Le Goff 1998, 64.

⁹¹ Wickham 2016, 70.

⁹² McCormick 2010, 321 – 322.

politiku u Italiji. Dolina rijeke Po je u većoj mjeri prihvatila karolinške denare što nije bilo tako na području u okolici Ravenne koje je bilo pod crkvenom kontrolom i koje je koristilo denare i solide kroz cijelo 9. stoljeće s time da je solid možda čak bio prisutniji, a može se posumnjati da je čak i bizantski novac imao određenu prisutnost na tom području bez obzira na to što je utjecaj Bizanta tamo nestao.⁹³ Moguće je da je s dozvoljavanjem uporabe zlatnoga solida Karlo Veliki htio pokazati svoje carske ambicije i jednu razinu poštovanja prema bizantskoj tradiciji kovanja u Italiji, ali s obzirom na rečeno, moguće je da se pravi razlog može naći upravo u tome što optjecaj bizantskog zlatnog novca narušava njegov postojeći autoritet. Za to je dokaz to da je uobičajena politika franačkog dvora bila pretvaranje bizantskog i općenito stranog novca u franački, a uspjeh takve politike je obično varirao tako što je u središtu Carstva uspjeh bio veći (u slučaju bizantskog novca je to očito s obzirom na to da je samo desetina nađenih primjeraka nađena u središtu Carstva) dok je na periferiji bio bitno manji.⁹⁴ U Rimu rijetki izvori svjedoče o širokom korištenju karolinškog denara s time da je zlatni novac isto korišten u nekoj mjeri, a isto vrijedi i za određena područja središnje Italije.⁹⁵ Međutim, neki autori smatraju da je u Rimu novac rijetko korišten isto kao i u ostatku karolinške Italije bez obzira na to što je Rim bio najveći grad u Italiji u to vrijeme i da je kao takav imao najrazvijenije lokalno gospodarstvo.⁹⁶

S obzirom na to da je sad donekle pojašnjena problematika u uporabi franačkog novca na području Italije, treba se dodatno produbiti tema uporabe novca u Carstvu da bi se onda moglo objasniti uporabu franačkog novca na području hrvatskih zemalja. Tu se sada pojavljuju drugi problemi jer je i za druge dijelove Carstva teško odrediti je li novac u optjecaju češće ili rjeđe korišten zato što su se sve cijene, bilo da se radi o feudalnim rentama ili o kupoprodajnim odnosima, dvojno izražavale u novcu i u naturi.⁹⁷ Za zemlje istočno od rijeke Rajne se čini da je više prevladavala ekonomija u obliku robne razmjene zbog toga što u tim zemljama nisu postojale kovnice novca što dalje ukazuje na to da čak i ako se novac koristio, onda je bio vrlo rijedak i da se najvjerojatnije zbog toga koristio kao sredstvo za akumulaciju bogatstva i kao oznaka carskog autoriteta. Opatija Prüm je jedan izniman primjer gdje se krajem 9. stoljeća preferiralo isplatu obaveza u novcu više nego u naturi vjerojatno zbog toga što je otvorena nova kovnica na jednom od imanja te opatije, a u 10. stoljeću je taj trend postao izraženiji. Svakako, u 9. stoljeću su se feudalne obaveze poput obaveznog i/ili besplatnog rada (tlake) općenito

---

⁹³ McCormick 2010, 322.

⁹⁴ McCormick 2010, 351 – 352.

⁹⁵ McCormick 2010, 322.

⁹⁶ Wickham 2006, 736.

⁹⁷ Verhulst 2004, 120 – 121.

mogle isplatiti u srebru bilo ono u obliku službenog novca ili ne. Neki posebni porezi poput poreza za ispomoć siromašnima su naplaćivani u običnom srebru. Isto se možda može reći i za danak koji je isplaćivan Dancima, a slično je i s porezom za vojsku (*heribannus*) koji je bio plaćan u zlatu, srebru, tkanini, oružju ili u stoci. Slabija prisutnost kovnica u zemljama istočno od Rajne se djelomice može objasniti i tako što je u tim pretežito ruralnim krajevima broj gradskih naselja u kojima bi se kovnice obično otvarale bio malen (važnija kovnica istočno od Rajne je otvorena u Regensburgu 817. godine) što za sobom povlači zanimljivu implikaciju da novčana ekonomija jednostavno nije bila od velike koristi i da se zbog toga prihvaćalo različita sredstva plaćanja. Ekonomski najaktivnije i najrazvijenije regije Franačkog Carstva su bile između rijeke Loire i rijeke Rajne gdje se također nalazilo čak 90% franačkih kovnica novca što najvjerojatnije ukazuje i da je gustoća naseljenosti, a s time i koncentracija razvijenijih gradskih naselja, bilo da se radi o starijim *civitates* ili novijim *portus*, bila velika. Arheologija ukazuje na to da su u zemljama istočno od Rajne u 9. stoljeću kao sredstva plaćanja prevladavali robna razmjena ili čisto srebro koje se vagalo uz pomoć posebnih vaga koje su nađene u velikom broju i koje su u konačnici napravljene upravo za to.⁹⁸ Što se tiče samog broja kovnica, gore navedena centralizacija kovanja je bila najjača za vrijeme cara Karla Velikog i cara Ludovika Pobožnog koji su nastojali da broj kovnica bude što manji i pod kontrolom dvora, ali čak ni za njihove vladavine broj kovnica nije bio niži od 10 i broj kovnica se uvelike povećao nakon smrti cara Karla Ćelavoga 877. godine jer su nakon toga pravo na kovanje novca dobili biskupi istočno od Rajne, biskupi u Francuskoj i opatije.⁹⁹ Upravo zbog ovako nekonzistentne uporabe novca i oslanjanja na robnu razmjenu, cijene su od male pomoći pri utvrđivanju kako se franačko gospodarstvo kretalo, iako je možda bilo u porastu u prvom dijelu vladavine cara Ludovika Pobožnog i tijekom vladavine cara Karla Ćelavog s obzirom na jačanje valute, a u padu kada je vladala glad, primjerice, tijekom vladavine tada još kralja Karla Velikog. Cijene su varirale iz brojnih razloga poput dogovora između stranaka, nestašica, kraljevih/carevih kapitulara i uvelike su ovisile o zakonu ponude i potražnje, poput cijene krzna koja je bila viša tijekom zime nego što li je bila tijekom ljeta zbog toga što kapitulari iz 808. godine nije regulirao cijene krzna. Cijene koje su bile najpodložnije promjenama su obično bile cijene žita, kruha i vina zbog toga što su upravo te namirnice bile najvažnije za ishranu stanovništva i zato što bi najviše rasle za vrijeme loše žetve i gladi (i vjerojatno padale za vrijeme obilja) kao što kapitulari iz Frankfurta 794. i Nijmenga 806. svjedoče.¹⁰⁰ Usprkos tome što je cijene većinom

---

⁹⁸ Verhulst 2004, 121.

⁹⁹ Verhulst 2004, 122.

¹⁰⁰ Verhulst 2004, 123.

reguliralo tržište, vidljivo je da se vladar nije ustručavao povremeno intervenirati u gospodarskim pitanjima kroz uvođenje kontrole cijena, zabrana izvoza, kontrole u praksi prodaje žita iz neke buduće žetve i povezano isticanje obaveze prema kojoj su obitelji iz viših slojeva bile dužnošću obvezane skrbiti o obiteljima iz nižih slojeva ukoliko bi kojim slučajem zaključio da su takve mjere potrebne i u skladu s kršćanskom naukom i povezanom zaštitom siromaha.¹⁰¹ Ipak, to nije bilo jedino područje u kojem je car vodio aktivnu ekonomsku politiku zato što je do neke mjere planirao i razvoj gospodarstva, ali se treba uzeti u obzir to da takve intervencije nisu bile dugoročne i da su bile fleksibilne i pragmatične, što je pogotovo vidljivo u poljoprivredi gdje je politika franačkih vladara bila jednostavno maksimiziranje proizvodnje kroz razvoj kraljevskih i crkvenih imanja i feudalnih odnosa.¹⁰² U domeni novca se uvijek nastojalo da bude što kvalitetniji (povremeno ponovno izdavanje novca popraćeno kaznama za one koji ne predaju stari i ne prihvate novi novac, kažnjavanje krivotvoritelja, topljenje i pretvorba stranog novca) i koji je trebao biti općeprihvaćen u cijelom Carstvu i koji je zapravo više bio stvar prestiža nego bilo čega drugoga. Takva se monetarna politika očuvala i u 10. stoljeću za vrijeme vladavine kasnije Otonske dinastije istočno od rijeke Rajne.¹⁰³ Osim njih, Venecija je isto kovala srebrni novac prema karolinškom standardu, pa čak i nakon propasti Carstva.¹⁰⁴ Zakonitost trgovine i čak pojedinih tržišta (poput trgovine oružjem koju se nastojalo kontrolirati zbog velike vrijednosti) se reguliralo kroz kraljevske/carske kapitulare i pogotovo se pazilo na infrastrukturu koja je bila najvažnija za vojne potrebe i trgovinu, trgovinu u pograničnim područjima i na to da trgovci podmiruju daće/poreze s time da su židovski trgovci imali veću važnost u trgovini sa stranim zemljama, pa su vjerojatno imali neke privilegije u tom aspektu.¹⁰⁵

---

¹⁰¹ Verhulst 2004, 125.

¹⁰² Verhulst 2004, 126 – 127.

¹⁰³ Verhulst 2004, 129.

¹⁰⁴ Wickham 2023, 504.

¹⁰⁵ Verhulst 2004, 129 – 131.

5. Uporaba karolinškog i drugog novca u kontekstu zemalja današnje Hrvatske

Još ostaje uporaba karolinškog novca na području Hrvatske. Najviše pozornosti će se posvetiti pitanjima o samome novcu, poput, zašto je franački novac na području današnje Hrvatske malobrojan, koja je točno bila svrha tog novca (osim prethodno utvrđene svrhe u obliku grobnih priloga) i kakav je točno bio odnos tog novca pogotovo s bizantskim novcem koji je isto bio od velike gospodarske važnosti, ali i drugim stranim novcem. Prethodno je navedeno da je franačka vlast u hrvatskim zemljama u 8. i 9. stoljeću bila jača u nekim krajevima, poput Istre koja je bila direktno uključena u Carstvo ili ponešto slabija, ali svakako prisutna u drugim krajevima poput zaleđa Dalmacije ili u međurječju Save i Drave gdje se vlast oslanjala na Furlansku markgrofoviju i lokalne vazalne knezove i „kraljeve“. Najviše pozornosti će se posvetiti uporabi karolinškog novca u Istri i zaleđu Dalmacije zbog toga što su svi primjerci nađeni na tom području. U panonskim krajevima današnje Hrvatske se može ukazati na bizantski novac, dakle solid Konstantina VII. Porfirogeneta i solid Romana II. koji su nađeni na Lijevoj bari kod Vukovara u dječjem grobu (broj 2).¹⁰⁶

Nakon mira u Aachenu zaleđe Dalmacije je formalno pripadalo Francima, ali mletački izvori tvrde da su se narodi (Hrvati i Neretljani) na tom području bavili napadima na mletačke brodove relativno nesmetano i da su se samostalno sukobljavali s Venecijom i sklapali isprazne mirovne ugovore.¹⁰⁷ Franačka vlast, specifično vlast kralja Lotara je formalno bila prisutna i priznata za vrijeme vladavine hrvatskog kneza Trpimira koji je naslijedio kneza Mislava. Činjenica je da je knez Trpimir usprkos tome bio voljan privremeno ugostiti i odbjeglog benediktinca Gottschalka koji je bio optužen za krivovjerje u Franačkoj, iako to nije dokaz pobune protiv franačke vlasti jer je ratovao protiv Bizanta i Bugara koji su bili protivnici Franačkog Carstva na istočnoj granici Carstva.¹⁰⁸ Ipak, u izvorima (premda upitnim) se uporaba franačkog novca ne spominje ili se ne spominje izravno. Pa tako se u Trpimirovoj donaciji crkvice sv. Jurja na Putalju spominje to da je splitski (nad)biskup Petar donirao hrvatskom knezu 11 libri srebra za izradu srebrnog posuđa za samostan koji je Trpimir dao izgraditi i što je u konačnici razlog zašto Trpimir poklanja crkvicu sv. Jurja i potvrđuje i utvrđuje vlasništvo nad svim pokretninama, nekretninama i servima splitskoj crkvi.¹⁰⁹ S obzirom na fleksibilnost u

---

¹⁰⁶ Mirnik 2004, 212.

¹⁰⁷ Klaić 1972, 19.

¹⁰⁸ Klaić 1972, 19 – 20; 22.

¹⁰⁹ Klaić 1972, 20 – 21.

uporabi novca u trgovini unutar Franačkog Carstva svakako je moguće da je 11 libri srebra iz prethodno spomenute donacije bilo donirano u obliku novca kojeg se isto tako moglo otopiti i pretvoriti u srebrno posuđe. Spomenuta nestašica srebra u Trpimirovoj riznici se tu vremenski poklapa s općom nestašicom srebra koja je bila prisutna u Franačkom Carstvu što upućuje na to da čak i ako je franački novac bio u optjecaju, onda je sigurno bio slabije kvalitete i s manjim udjelom srebra. Štoviše, moguće je da je Trpimir prethodno donirao dio srebra iz svoje riznice carskoj riznici s obzirom na nestašicu srebra u Carstvu. Oko 864. godine knez Domagoj je bio hrvatski vladar koji je ratovao protiv Mlečana zbog kontinuiranih piratskih napada na mletačko brodovlje, a u sklopu tog sukoba su „najgora plemena Slavena i Dalmatinca“ opljačkala i istarske gradove koji su priznavali vlast Franačkog Carstva što su napravili zato što je umro car Ludovik II. (875. godine) što znači da su iskoristili slabost i nestabilnost Carstva da bi se oslobodili od franačke vlasti.¹¹⁰ Glavni protivnik Francima u Dalmaciji je bilo Bizantsko Carstvo koje je ubrzo nakon toga iskoristilo priliku da iz Hrvatske protjera Domagojeve sinove i postave na vlast kneza Zdeslava kao vazalnog kneza kojem su prema naredbi cara Bazilija bizantski gradovi i otoci u priobalju Dalmacije, kao i drugim slavenski vladarima u zaleđu počeli plaćati prilično velik godišnji danak u novcu (nomizma, dakle bizantskom zlatnom novcu) i u naturi (vino i druga roba) koji je prethodno bio isplaćivan strategu, a navodno su plaćali danak jer su htjeli obrađivati zemlju u unutrašnjosti.¹¹¹ Nakon vladavine kneza Zdeslava se čini da su se ovoga dogovora obje strane pridržavale i da piratskih i drugih napada od strane hrvatskih vladara na dalmatinske gradove više nije bilo, osim kasnijeg ratnog pohoda kralja Krešimira III. 1018. godine.¹¹² To svakako može pomoći u objašnjavanju prisutnosti bizantskog novca u zaleđu dalmatinskih gradova, ali ne u potpunosti. Obično se smatra da su raniji primjerci poput solida Konstantina V. i Lava IV. vjerojatno bili ratni plijen jer su nađeni na istom groblju na Crkvini u Biskupiji zajedno s franačkom ratnom opremom. Međutim, drugo tumačenje je da se iz prisutnosti ratne opreme ništa posebno ne može zaključiti u ovom slučaju i da su novac i ratna oprema stečeni kroz robnu razmjenu koja je bila glavni način trgovine u zaleđu Dalmacije, štoviše možda je riječ o trgovini robljem.¹¹³ No, ako se pretpostavi da ti primjerci novca nisu povučeni iz optjecaja, svakako je moguće da je novac stečen kasnije u sklopu danka. Jedan uvjerljiv argument u prilog tezi da je spomenuti novac ratni plijen je povezan s ratom protiv Avara i pljačkom Hringa.¹¹⁴ Nakon što je knez Zdeslav ubijen slabi i

---

¹¹⁰ Klaić 1972, 24 – 25.

¹¹¹ Klaić 1972, 26 – 27.

¹¹² Raukar 1997, 31.

¹¹³ Alajbeg 2020, 252 – 254.

¹¹⁴ Šeparović 2003, 131.

bizantski utjecaj, a s vladavinom kneza Branimira jača utjecaj pape.¹¹⁵ Bizant je takvo stanje prihvatio zato što su nastojali ojačati vlast u svojoj priobalnoj temi Dalmaciji koju su ustrojili u drugoj polovici 9. stoljeća, a ne nužno u dalmatinskom zaleđu gdje im je politički utjecaj i za vrijeme kneza Zdeslava bio labav.¹¹⁶

To su bili otprilike svi relevantni podatci iz povijesnih izvora za područje Dalmacije koji nam mogu objasniti prisutnost franačkog i bizantskog novca, ali ipak ostaju neka pitanja. Primjerice, čini se da je velik dio gospodarstva dalmatinskog zaleđa bio povezan s piratstvom, ali moguće je da je bio isto tako povezan s mediteranskom trgovinom robljem (u kojoj su sudjelovali Mlečani, Arapi čiji je novac nađen u okolici Knina, Bizant i mnogi drugi) koja možda može na drugi način objasniti prije spomenute bogate nalaze u grobovima.¹¹⁷ Drugo važno pitanje je, kako je ostatak gospodarstva koji nije bio povezan s piratstvom i/ili trgovinom robljem funkcionirao i kako se novac uklapao u to gospodarstvo? Postoji razlika između gradova i otoka u priobalnoj Dalmaciji i dalmatinskog zaleđa utoliko što je slavensko zaleđe dalmatinskih gradova uvelike bilo agrarno i ruralno područje, dok su se gradovi i otoci mogli baviti poljoprivredom u gradskim kotarima, stočarstvom, ribarstvom i prodajom soli koja je svakako bila cijenjena roba i zbog povoljne geografske pozicije unosnom trgovinom s Venecijom i Italijom pod bizantskim pokroviteljstvom.¹¹⁸ Cestovna i komunikacijska infrastruktura iz antike je opstala i bila poprilično važna za povezivanje prostora današnje Hrvatske sa zemljama na istoku ili na zapadu.¹¹⁹ Gradovi i otoci u priobalnoj Dalmaciji su se našli u nepovoljnoj gospodarskoj poziciji nakon Aachenskog mira zbog prisutnosti franačkih vazala u obliku slavenskih, a kasnije i hrvatskih knezova kao i vrlo prisutnog piratstva, ali su se ti problemi u određenoj mjeri riješili za vrijeme vladavine kneza Zdeslava kao što je prethodno utvrđeno.¹²⁰ U zaleđu dalmatinskih gradova je u 9. stoljeću i pogotovo nakon dolaska franačke vlasti došla i aktivnija kristijanizacija iz smjera Beneventa (nađen je zlatnik Grimoalda III.) i Italije što dovodi najvjerojatnije benediktinske redovnike za koje se onda grade samostani (koji su često bili opremljeni namještajem s franačkim imenima) koji su svakako bili važni i za ekonomski razvoj tog područja tim više što je podršku u izgradnji samostana pružao i hrvatski dvor, pa je tako za vladavine i na poticaj kneza Trpimira izgrađen samostan nedaleko od

---

¹¹⁵ Klaić 1972, 27 – 28.

¹¹⁶ Ostrogorski 2002, 70.

¹¹⁷ Alajbeg 2020, 259 – 262.

¹¹⁸ Klaić, Petricioli 1976, 61; 64 – 65.

¹¹⁹ Budak 2019, 54.

¹²⁰ Klaić, Petricioli 1976, 74.

Rižinica što ukazuje na važnost samostana i podrške Crkve za vladajuću dinastiju.¹²¹ Knez Trpimir i vladarska kuća su isto imali veleposjede, stoku i robove/serve.¹²² Od drugih izvora oporuke splitskog priora Petra s početka 9. stoljeća i zadarskog priora Andrije s početka 10. stoljeća, među svojom imovinom navode kuće, zemlju, roblje, stoku, prehrambene namirnice i tako dalje, ukazuju i na solide kao standard novčane vrijednosti.¹²³ Izgleda da je bizantski novac bio češći, premda se treba uzeti u obzir činjenicu da je franački novac u dalmatinskom zaleđu možda imao širu cirkulaciju i bio podložan promjenama u ekonomiji Carstva. Sasvim je moguće da je taj novac lokalnim elitama bio više sredstvo gomilanja bogatstva, ali s obzirom da se bogatstvo moglo izraziti u robi čak i u bizantskim krajevima gdje je novac razvijeniji svakako je moguće da se uloga novca nije puno razlikovala ni u franačkoj Dalmaciji. U historiografiji je svakako često mišljenje da je novac općenito u dalmatinskom zaleđu bio u slabom optjecaju.¹²⁴ Ipak, ako se stvari sagledaju iz druge perspektive, čini se da je franački utjecaj bio širi od vjerskog, kulturnog i arhitekturnog utjecaja koji se širio kroz misionare iz Italije i Franačke i izgradnju samostana. Dvor kneza Trpimira u Klisu je bio *curtis* franačkog tipa na kojem su činovnici imali sličnu ulogu kao i franački *missi*, a širila su se i talijanska shvaćanja u pogledu posjedovanja zemlje. Prethodno spomenuti grobni prilozi isto ukazuju na utjecaj franačke metalurgije.¹²⁵ Nalazi karolinškog novca su vrlo česti blizu gospodarski razvijenih naselja poput Nina, Bribira i područja poput doline Cetine. Za bizantski i arapski novac vrijedi isto jer su nađeni u okolici Knina, Klisa, Nina i dolini Cetine.¹²⁶ Moguće je da je sav ovaj novac korišten kao sredstvo plaćanja s obzirom na to da je izrađen od plemenitih kovina.

Što se tiče Istre, neobično je da je na tom području pronađen malen broj denara s obzirom na blizinu franačkih kovnica u Italiji. Isto kao u ostatku Hrvatske i kako je prethodno navedeno, svi primjerci franačkog novca na području Istre su nađeni kao grobni prilozi ili na brijunskom kastrumu koji je bio naseljeno mjesto. Na Rižanskom placitu se također novčane vrijednosti izražavaju, kako je i prije spomenuto, kao *solidi mancosi* kada se navode gradovi i njihove porezne obaveze.¹²⁷ Čini se da se tu može govoriti o zlatnicima po arapskom uzoru s obzirom na prethodnu argumentaciju. Porezne obaveze istarskih gradova za vrijeme bizantske uprave, ali i franačke kako se čini, su iznosile 344 *mancosa* što je jednako vrijedno kao i 10320

---

¹²¹ Budak 2019, 158 – 159.

¹²² Budak 2019, 174.

¹²³ Budak 2019, 162 – 164.

¹²⁴ Fabijanec, „Gospodarstvo“ (133 – 157.), u: Nikolić Jakus 2015, 145.

¹²⁵ Wickham 2009, 445; Fabijanec, „Gospodarstvo“ (133 – 157.), u: Nikolić Jakus 2015, 142 – 143.

¹²⁶ Delonga 1981, 203 – 206; Šeparović 2003, 129 – 132.

¹²⁷ *Placitum Rizianense*, 21 v, 25 – 35

karolinških denara prema prethodno spomenutom tečaju razmjene i koje je duks Ivan prisvojio usprkos tome što je to bilo za carsku blagajnu.¹²⁸ Premda je teško reći jesu li plaćali porez u denarima (ako je tako pretpostavka je da su radi jednostavnosti izrazili cijenu u *mancosima*) ili u zlatnicima (što je moguće jer je u zemljama Kraljevstva Italije to bilo dozvoljeno), to je svakako velika količina novca i zbog toga je iznenađujuće da nije nađeno više primjeraka s obzirom na to da su građani istarskih gradova sigurno imali još novca (koristili ga oni svakodnevno ili za gomilanje bogatstva), osim ako je slučaj da je novac korišten samo za plaćanje poreza ili ako je sav taj novac preoblikovan u drugi. I možda crkvene desetine koju su isplaćivali doseljenim Slavenima koji su bili pogani.¹²⁹ Svakako, zastupnici gradova su u pritužbi svoje (oduzeto ili predano Slavenima) bogatstvo izrazili u kućama, prehrambenim namirnicama pašnjacima, stoci, ekskuzatima (kolonima), šumama, vinogradima, maslinicima, javnim morima i drugim neobrađenim i obrađenim zemljištima što možda upućuje na to da novac nije bio jedino sredstvo plaćanja.¹³⁰ Kazna za laganje carskim činovnicima (*missi*) po pitanju lokalnog običajnog prava oko poreza i zemljišta, koju treba platiti carskoj riznici po potrebi i koja je navedena na kraju teksta je isto izražena u formi 9 libri u *mancosima*, iako je sigurno da se to moglo isplatiti i u denarima.¹³¹ Može se pretpostaviti da su manje jedinice novca korištene u svakodnevnoj uporabi zato što mancosi nisu od nikakve koristi u svakodnevicu.

Za kraj, što se tiče upotrebe karolinškog ili uopće bilo kojeg drugog novca u vrijeme karolinške vlasti na području današnje Hrvatske, čini se da je korišten na sličan način kao i u drugim područjima Carstva kao standard vrijednosti. Mjesta pronalaska su slična kao i u drugim krajevima Europe (prometnice, naseljena mjesta i grobni prilozi). Ipak, periferni status Dalmacije i Panonije donosi sa sobom i puno češću prisutnost stranog novca bez obzira na relevantne razloge koji mogu to objasniti. Ovakvo stanje je vrlo slično onome istočno od rijeke Rajne, ali dakako s bitno većim udjelom stranog novca.

---

¹²⁸ *Placitum Rizianense*, 21 v, 30 – 35

¹²⁹ *Placitum Rizianense*, 22 v, 10 – 15

¹³⁰ *Placitum Rizianense*, 21 v, 15 – 45; 22 r, 5 – 40

¹³¹ *Placitum Rizianense*, 23 r, 5 – 10

6. Zaključak

U ovome radu su opisani svi primjeri karolinškog denara koji su nađeni na području današnje Hrvatske i okolnosti nalaza koje su često podrazumijevale nekakav grobni ili arheološki nalaz kao i situacije kada okolnosti pronalaska i porijeklo pojedinačnih primjeraka jednostavno nije bilo jasno. Grobni nalazi novca upućuju na tradiciju poganskog podrijetla prema kojoj se pokojnik ukopava s predmetima. Drugi su nađeni kao arheološki nalazi u sklopu ruševina (kastumi, crkve, naseljena područja), korita rijeka ili su jednostavno donacija muzejskim zbirkama. Na europskoj razini su nalazi bili uglavnom uz važnije prometnice, a na području Hrvatske baš i nema razlike, a nalazi su blizu naseljenih ili prethodno naseljenih područja. Što se uporabe novca tiče, izgleda da je u središnjim dijelovima Karolinškog Carstva bio češći, u Italiji se često koristio paralelno sa zlatnim novcem, a izgleda da isto vrijedi i za Istru gdje je to vidljivo iz teksta Rižanskog placita. Novac je u Europi korišten za plaćanje poreza, feudalnih obaveza, danka drugim narodima, gomilanje bogatstva i u kontekstu trgovine. U nekim područjima Europe je teško odrediti jer su cijene izražavane i u naturi. Na području ranosrednjovjekovne Dalmacije je teško bilo što reći s obzirom na to da se u izvorima često spominju natura i zlatnici većinom bizantskog podrijetla i u velikom broju. Izvori ne govore jasno o tome, ali moguće je da je u Hrvatskoj za vladavine kneza Trpimira bilo uporabe franačkog novca i možda nakon njegove vladavine upravo zbog toga. Stranog novca ima manje u središtu Carstva, a na periferiji više, što je slučaj i na području današnje Hrvatske. Početnu tezu potvrđujem, franački novac je manje korišten na području današnje Hrvatske nego u nekim drugim dijelovima Carstva, osim možda u Istri gdje je vjerojatno bio češći u svoje vrijeme, u panonskim krajevima nalaza nema, a u franačkoj Dalmaciji je možda korišten, ali uz robnu razmjenu.

7. Bibliografija

Primarni izvori

Placitum Rizianense, u: Petranović, A. i Margetić, A. 1983./4. Il Placito del Risano. *Atti*, XIV (1), str. 55 – 75.

Sekundarna literatura

Alajbeg, A. 2020. Trgovina robljem i kršćanstvo u arheološkom zapisu – primjer ranosrednjovjekovne Dalmacije. *Starohrvatska prosvjeta* III (47) str. 251 – 302.

Brandt, M. 1995. *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*. 2. izdanje Zagreb: Školska knjiga.

Budak, N. 2019. *Hrvatska povijest od 550. – 1100*. Zagreb: Leykam International.

Coupland, S. 2022. The importance of coinage in the Carolingian world. *Early Medieval Europe*. XXX (3) str. 384 – 407.

Delonga, V. 1981. Bizantski novac u zbirci Muzeja arheoloških spomenika u Splitu. *Starohrvatska prosvjeta* III (11) str. 201 – 228.

Goldstein, I. i Grgin, B. 2006. *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*. Zagreb: Novi Liber.

Nikolić Jakus, Z. ur. 2015. *Nova zraka u europskom svjetlu - Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*. Zagreb: Matica hrvatska.

Klaić, N. 1972. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga.

Klaić, N. i Petricioli, I. 1976. *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar.

Le Goff, J. 1998. *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Zagreb: Golden marketing.

Levak, M. 2007. *Slaveni vojvode Ivana – Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*. Zagreb: Leykam International.

McCormick, M. 2010. *Origins of the European Economy – Communications and Commerce AD 300. – 900*. 6. izdanje. Cambridge: Cambridge University Press.

Mirnik, I. 2004. Novac iz starohrvatskih grobova. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXXVII (1) str. 205 – 250.

Mirnik, I. 2007. Četiri primjerka karolinškog novca u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. *Starohrvatska prosvjeta* III (34) str. 89 – 104.

Ostrogorski, G. 2002. *Povijest Bizanta 324. – 1453*. Zagreb: Golden marketing.

Raukar, T. 1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga.

Screen, E. 2019. Coining it? Carolingian rulers and the Frankish coinage, ca. 750. – 900. *History Compass*. 17:e12591. <https://doi.org/10.1111/hic3.12591>

- Šeparović, T. 2003. Nove spoznaje o nalazima ranosrednjovjekovnog novca u južnoj Hrvatskoj. *Starohrvatska prosvjeta* III (30) str. 127 – 136.
- Šeparović, T. 2012. Razmatranja o karolinškom novcu iz Donjih Lepura. *Starohrvatska prosvjeta* III (39) str. 35 – 44.
- Šeparović, T. 2021. Novi nalaz karolinškog denara u južnoj Hrvatskoj. *Starohrvatska prosvjeta* III (48) str. 229 – 242.
- Verhulst, A. 2004. *The Carolingian Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wickham, C. 2006. *Framing the Early Middle Ages – Europe and the Mediterranean, 400. – 800*. New York: Oxford University Press.
- Wickham, C. 2009. *The Inheritance of Rome – A History of Europe from 400. – 1000*. London: Penguin Books Ltd.
- Wickham, C. 2016. *Medieval Europe*. New Haven: Yale University Press.
- Wickham, C. 2023. *The Donkey and the Boat – Reinterpreting the Mediterranean Economy, 950. – 1180*. Oxford: Oxford University Press.